

ESKİ TÜRK ORDUSUNUN GENEL MAHİYETİ

Bir milletin sosyal yapısı, ekonomik ve kültürel hayatı ile devlet teşkilatı çok mükemmel olabilir. Ama bunların özellikle dış tehlikelere karşı korunması ve devam ettirilmesi için güçlü bir askeri düzene de ihtiyaç vardır. Ordu millet olan Türklerin en büyük hususiyetlerinden birisi de savaşçılıklarıdır. Barış zamanında günlük işleriyle meşgûl olan halk, savaş zamanında çoluğundan-çocuğuna top-yekûn seferberlik halinde bulunuyorlardı. Türk tarihine ait kaynaklardan öğrendiğimize göre; savaş ve ordu komutanlığı sadece erkeklerin işi değildir. Kadınlar birliklere veyahut da ordulara kumanda edebildikleri gibi, at üstünde okları, yayları ve kılıçları olduğu halde savaşlara katılıyorlardı². Özellikle harp, Türkler için bir sanat halini almıştı. Onlar için yatakta ölmek en büyük yüz karasıydı.

Türk milletinin tarihinde ilk sistemli ordunun büyük Hun kaganı Mo-tun (Böğü Tonga) tarafından kurulduğu zaman zaman ilim adamlarınca ileri sürülüp, bu şekilde bir kanaat hasıl olmuşsa da, bu doğru değildir. Türklerden haber veren en eski vesikalara baktığımızda, M.Ö. 3000'lerden itibaren askeri birliklere sahip olan Türklerin, bu güçleri sayesinde sürekli Çin sınırlarına taarruzları söz konusudur. Eğer düzenli bir orduya sahip bulunmasalardı, Çin imparatorluğu Türklerle karşı 9. asırdan itibaren yapımına başlanan Çin Seddi'ni meydana getirmek zorunda kalmazdı. Bununla birlikte araştırmacılar, Türk ordusunun diğer kavimlerin askeri yapılarından farklı olan üç yönünü tespit etmişlerdir: 1- Türk ordusu ücretli değildir. 2- Türk ordusu daîmidir. 3- Türk ordusu temelde suvarilerden oluşur³.

^{1*} A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Öğretim Üyesi

² Eski Türk ordusunda kadınların askeri birlikler içerisinde görev almalarına çok eski çağlardan itibaren rastlanmaktadır. Mesela 4. asrın başlarında Ordos'un güneyinde, Türk-Hun Devletinin bir devamı gibi ortaya çıkan Chao hanedanının son yabgularından birisi olan Shih Hu , özel seçilmiş bin kişilik bir kadın gücü meydana getirmişti. Bunlara önce yaya, sonra at üzerinde ok atmayı ve kılıç kullanmayı öğrettiğine dair bilgiler mevcuttur. Bakınız, Gumilev, **Hunlar**, s.378.

³İ.Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 2. baskı, İstanbul 1983, s.269-270; B.Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C. 1, Ankara 1981, s.214; L.N.Gumilev, **Hunlar**, Çev. A.Batur, 3. baskı, İstanbul 2003, s.378; A.Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, Ankara 2001, 35.

Türk ordusu ücretli olmamakla beraber, bir savaşa hızla iştirak edebilmek için bütün erkeklerin hangi komutanın emrinde yer alacağı önceden belirleniliyordu. Tabgaçlarda 421 tarihinden itibaren 100 koyuna sahip olan herkes bir savaş atı vermek zorunda olduğu gibi, mesela Hazarlarda boy sorumluları devlet ordusuna gerektiğinde, durumlarına göre belirli sayıda suvari göndermekle mükellefler (W.Eberhard, "Tobaların Hayvancılığı", **Belleten**, C. 9, Ankara 1945, s.492; M.I.Artamonov, **Hazar Tarihi**, Çev. A.Batur, İstanbul 2004, s.514; S.G.Klyashstorniy-T.İ.Sultanov, **Türkün Üçbin Yılı**, Çev. A.Batur, İstanbul 2003, s.71). Bunu

Eski Türklerde bütün erkekler doğuştan asker oldukları gibi, yeri geldiğinde kadınlar da usta birer savaşçıydılar. Türk ordusunun ve milletin savaşta daima hazırlıklı bulunmasının nedenleri arasında, Orta Asya bozkırlarında yaşamının güçlüğüne yanısıra, onların sosyal hayatıyla da alâkalıdır. Ekonomilerinin esası konar-göçer hayvancılığa dayalı olan Türkler, zaten yılın yarısından fazlasını hayvanlarının peşinde, dağlarda ve yaylalarda geçirdiğinden, bünye olarak sağlam bir yapıya sahiptiler. Üstelik, yine yılın belirli aylarında zaman zaman bizzat kaganın başkanlığında, bazan da beylerin sevk ve idaresinde bir nev’i askeri talim özelliği taşıyan süreklilik avları düzenleniyordu ki, bu da Türklerin savaşta ve savaş manevralarına daima hazırlıklı olmaları demekti. Ayrıca insanlar çocukluklarından itibaren koyunların üzerinde ata binmeyi, yay ve oklarla kuşlara nişan almak suretiyle atıcılığı öğreniyorlardı. İyi birer savaşçı olmaya mecburdular, çünkü harp ganimetlerinden elde edilen gelirler de önemli bir meblağ tutuyordu. Mesela bu hususta kaynaklarda şunlar söylenmektedir: Askerler herhangi bir yere girdiklerinde, önlerine çıkan çadırlara veya evlere üstünde kendi işaretleri olan oklarını saplıyordu. Daha önce çakılmış bir okun yanına başkası iliştiirmiyordu. Savaş bitip, kesin zafer kazanıldıktan sonra asker, oklarının bulunduğu yerleri yağmalardı. Ayrıca bu yaptıkları savaşlarda ele geçirilen esirlerden insan gücü olarak yararlanılırdı. Bununla beraber kaynaklarda, Türklerin harp esirlerine ve kendilerine sığınanlara son derece iyi davrandıklarına işaret olunuyor. Aman dileyeni öldürmemek gibi bir geleneğin yanısıra, mağlup olanın kılıç veya koltuk altından geçmesi de galibin himayesine girdiğinin göstergesiydi ki, bu duruma özellikle Dede Korkut Hikayelerinde rastlamaktayız⁴.

Hun dönemine ait Çin kaynaklarına baktığımızda, orduyu idare eden yirmidört komutanın varlığından bahsediliyor⁵. Bunların emri altında çeşitli rütbelere mensup askerler bulunuyordu. Kök Türkçe yazıtlarda ordu kelimesi *sü* terimiyle karşılanmıştır. Abidelerde en çok geçen kelimelerden birisi budur. Türk ordu teşkilatına dair ilk kayıtlar, milattan önce 3. asra ait olup, bu ordu onlu düzene göre yapılanmıştır. Kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla bu sistem

Türklerdeki Tımar sistemi ile karşılaştırmak gerekir. Mesela yine Arap kaynaklarının haberlerine göre, Hazar kaganının emrinde onikibin seçme asker bulunup, içlerinden biri öldüğünde yerine başkası atanıyordu (A.Koestler, **Onüçüncü Kabile**, Çev. B.Çorakçı, 4. baskı, İstanbul 1984, s.57).

⁴ B.Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, 3. baskı, İstanbul 1988, s.586; B.Watson, **Record of the Grand Historian of China**, Volume II, Third edition, New York 1968, s.155; Gumilev, **a.g.e.**, s.113; Klyashorniy–Sultanov, **a.g.e.**, s.329.

⁵ Münecimbaşı Ahmed Dede’nin, 1473’teki Otlukbeli Savaşı sırasında Anadolu Beylerbeyi Davud Paşa’nın emri altında yirmidört sancak beyinin olduğunu bildirmesi de ilginçtir. Demek ki yirmidörtlü teşkilat halâ geçerliliğini sürdürmektedir. Bakınız, Münecimbaşı Ahmed Dede, **Sahaif-ül Ahbar**, Çev. İ.Erünsal, C. I, İstanbul (tarihsiz), s.343; F.Köprülü, “Ortazaman Türk Hukuki Müesseseleri”, **Belleten**, 2/5-6, Ankara 1938, s.46.

Mo-tun Yabgu zamanında meydana getirilmişti⁶. Ordunun başında bugünkü genelkurmay başkanı yerinde olan *Sü-başılar* bulunuyordu. Sü-başı terimine ilk defa Türkçe belgelerde 8. yüzyılda rastlamaktayız. 710 yılındaki Türgiş seferi sırasında orduya sü-başı İni İl Kagan komuta etmişti⁷. Uygurlar Türk Devletinin başına geçmeden önce, Basmıl ve Karluklarla ittifak yapmışlar ve Börülüleri (Aşınalar) birlikte ortadan kaldırmaya çalışmışlardı. Bu müttefik ordunun idaresi Uygurların başbuğu Kutlug Bilge Köl Kagan'ın oğlu Moyun Çor'un yönetimindeydi. Yani Uygur şadlarından Moyun Çor da Sü-başılık yapmıştı⁸. Genellikle sü-başılık görevlerine kagan çocukları, kardeşleri veya yeğenleri getirilmekteydi.

Sü-başıdan sonra orduda en büyük rütbe, bizim kanaatimize göre *Çabış*⁹lıktır. Bilge Tunyukuk şahsına ait yazıtında, kendisinin İl-teriş'in çabışı olduğunu; *bilgesi, çabışı ben ök ertim*¹⁰, sözüyle açıklıyor. Çin sınırlarından harekete Aşina Kutlug ile birlikte başlayan A-shih-te Tunyukuk'un, Kutlug'un önde gelen komutanı olma özelliği de bulunmaktadır. Kök Türk tarihinin ünlü devlet adamlarından Köl İç Çor da, Bilge Kagan'ın çavuşluğunu yapmıştır. Onun batıdaki Tarduş beyleri üzerindeki faaliyetleri ve Beş Balık seferlerindeki üstün gayreti artık bilinmektedir. Köl İç Çor da haklı olarak yazıtında bu unvanını şöyle dile getiriyor: *Köl İç Çor ançak bilgesi, çabışı erti*¹¹. Yine Uygur komutanları arasında *Çabış Sengün*¹² adında meşhur bir şahsiyete rastlamaktayız. 753-754 tarihinde, Uygurlardan Türgiş ülkesine *Çabış Tun Tarkan*'ın¹³ gitmiş olduğunu tespit etmiş durumdayız. Zamanını belirleyemediğimiz Yula Beg adına dikilen Kemçik-Çirgak Yazıtında ise bir *Baş Çabış*¹⁴ ile karşılaşırız.

⁶İ.Kafesoğlu, "Türk Ordusu", **Türk Kültürü**, 2/22, Ankara 1964, s.10; B.Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C. 7, Ankara 1984, s.3; B.Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C. 8, Ankara 1987; İ.İnce, **Han Hanedanlığı Döneminde Hunlarla İlgili Yer, Unvan, Kişi Adları**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1996, s.120-121.

⁷Bakınız, **Tunyukuk Yazıtı**, I. Taş, Kuzey tarafı, 7. satır.

⁸Bakınız, **Şine Usu Yazıtı**, Batı tarafı, 10. satır.

⁹Çabış/Çavuş; savaşta safları düzelten ve askeri zûlm yapmağa bırakmayan, padişahın önünde yol açan, bekçi manalarına gelmektedir. Bakınız, A.Caferoğlu, **Divanü Lûgat-it-Türk Dizini**, Ankara 1972, s.29; Abû Hayyan, **Kitâb al-idrâk li-Lisân al-Atrâk**, Haz. A.Caferoğlu, İstanbul 1931, s.27; M.Ergin, **Dede Korkut Kitabı II-İndeks-Gramer**, Ankara 1963, s.71; S.G.Clauson-E.Tryjarski, "The Inscription at Ikhe Khushotu", **Rocznik Orientalistyczny**, 34/1, Warszawa 1971, s.18.

¹⁰Bakınız, **Tunyukuk Yazıtı**, I. Taş, Batı tarafı, 7: Bilgesi, çavuşu bizzat ben idim.

¹¹Bakınız, **Köl İç Çor Yazıtı**, Doğu, 5: Köl İç Çor aynı şekilde bilgesi ve çavuşu idi.

¹²Bakınız, **Taryat-Terhin Yazıtı**, Kuzey tarafı, 4. satır.

¹³Bakınız, **Uybat I Yazıtı**, 3. satır.

¹⁴Bakınız, **Kemçik -Çirgak Yazıtı**, 7. satır.

Kitabelerde asker manasına sü'den başka *çerig* kelimesi de kullanılmıştır¹⁵. Askeri terimler bakımından dünyanın en büyük kültürüne sahip Türk milleti ve ordusunda bütün rütbeler birer birer ayrılmıştır. Her rütbenin vazifesi farklıdır. Bugüne kadar gelmiş olan bu rütbeleri kaynaklardan yola çıkarak ortaya koymak mümkündür.

Eski Türk ordusunda en büyük askerî birlik *tümen*¹⁶ denilen on bin kişilik kuvvettir ve bunlar “tümen başı” denilen komutanların emrindeydi. Ondan sonra beşbin kişilik birlikler gelir. Beş bin kişinin başkanına ise, *Beş bing er başı*¹⁷ denmektedir. Ordunun idaresinde daha sonra *Binga başılar* yer alıyordu. Uygur kaganlığının başlangıç yıllarında Köl Bilge Kagan'ın, oğlu Moyun Çor'u binbaşı tayin ettiğini; *özümin öngre binga başı ıdtı*¹⁸, cümlesinden anlamaktayız. Terhin Yazıtında ise, Tölös ve Tarduş beylerinin oğullarından binga başıların çıktığı görülmektedir¹⁹. Yine, Terhin Yazıtında ilk defa Tokuz yüz er başı deyimiyle karşılaşmaktayız ki, burada; *Tokuz yüz er başı Tuykun Ulug Tarkan Bukug*²⁰, diye birinin ismi geçiyor. Beş yüz kişinin komutanı ise, Beş yüz başı denmektedir. Terhin Yazıtında, Moyun Çor'a bağlı beyler arasında *Beş yüz başı Külüg Ongı* ve *Beş yüz başı Ulug Öz Inançu*²¹'nin adları sayılıyor. Bundan sonra *yüz başılar*²² gelmektedir. Bir de askeri rütbe olarak *er başılar*²³ vardır.

Savaşta askerler, komutanlarına yüzde yüz itaat etmek zorundaydılar. En küçük bir uygunsuzluk veya isyan hareketinin cezası ölümdü. Savaşa girecek er atının kuyruğunu bağlar veya keserdi ki, buna eski Türkler “tullama” diyorlardı. Kelimenin aslı bugün de Türkçemizde kullandığımız “dul” sözüyle ilgilidir. Atını da bir eş gibi gören Türk, çarpışma esnasında öldüğünde atının ve evdeşinin ersiz kalacağını bildiğinden, savaş öncesi böyle bir tören icra ediyordu. Yine bu suvarilerin en önemli özellikleri çok hızlı olmalarıydı ve hepsinin bir de yedek atları bulunuyordu. Adeta rüzgarla yarışıyorlardı.

13. asır Türkiye Selçuklu hükümdarlarından İzzeddin Keykavus hakkında bilgi veren İbn Bibi'de, bir sultanın erlerine nasıl davranması gerektiği hususunda da şunlara rastlıyoruz: “Askerlerini ara, onların hayvanlarının

¹⁵Bakınız, **Köl İç Çor Yazıtı**, Batı tarafı, 9; Doğu tarafı, 3; **Şine Usu Yazıtı**, Doğu tarafı, 3-4; **Kemçik -Çirgök Yazıtı**, 8. satır.

¹⁶Bakınız, **Bilge Kagan Yazıtı**, Güney tarafı, 1; **Tunyukuk Yazıtı**, II. Taş, Batı 1; **Şine Usu Yazıtı**, Doğu tarafı, 9; Batı tarafı, 9-10; **Taryat-Terhin Yazıtı**, Kuzey tarafı, 1; **İrk Bitig**, 49. satır.

¹⁷Bakınız, **Taryat-Terhin Yazıtı**, Batı tarafı, 7. satır.

¹⁸Bakınız, **Şine Usu Yazıtı**, Kuzey tarafı, 6: Beni doğruya binbaşı olarak gönderdi.

¹⁹Bakınız, **Taryat-Terhin Yazıtı**, Batı tarafı, 7. satır.

²⁰Bakınız, **Taryat-Terhin Yazıtı**, Batı tarafı, 8. satır.

²¹Bakınız, **Taryat-Terhin Yazıtı**, Batı tarafı, 6. satır.

²²Bakınız, **Taryat-Terhin Yazıtı**, Batı tarafı, 7. satır.

²³Bakınız, **Abakan Yazıtı**, Ön taraf, 3. satır.

beslenmesine yardımcı ol. Çünkü asker mertlik ve yiğitlik kaynağı olup; devletin ve halkın koruyucusu, ülkenin kılıcı, padişahın mızrağı, şehirlerin ve beldelerin kalesidir. Onlar felaketleri önleyip, düşmanları uzaklaştırır. Açıklar onlarla kapatılır, işler düzene girer. Erin yoksulunu kolla ki, sırtın sağlam olsun. Başına bir iş gelmeden önce onları dene. Birşey buyurmadan evvel imtihana çek. Aralarındaki vefakâr, yiğit ve er meydanından kaçmayanları seçip, ödüllendir. Çünkü askerin fazlası değil, güçlü ve cesur olanı işe yarar. Şavaşta başarı gösterenlere bol bağışta bulun ve rütbesini yükselt. Birisi senin bayrağının altında şehit düşerse, çocuklarına kucak aç. Ailesine ve akrabalarına onun yokluğunu hissettirme ki, zor anlarında devletine ve sana yardım için canlarını vermek onlara kolay gelsin”. Yine Kitab-ı Diyarbekriyye’de; “hükümdarın askerinin, düşmanlarından ona bir zarar gelmemesi için efendisini gözetmesi gerekir. Emin olmalıdır ki onun hayatı, hükümdarın hayatına bağlıdır”, deniyor²⁴. Aynı şeyler bugün de her ordu için geçerlidir.

Silah konusunda Türkler Orta Çağda oldukça ileriydiler. Savaş esnasında çok cesur olan Türk milleti, aynı zamanda zengin maden yataklarına sahipti ve silah işçiliğinde de ustaydılar. Mesela Türk kabilelerinden Bayırkular, sadece at yetiştiriciliğinde değil, demircilikte de maharetliydi. Yine batıdaki On Ok Türkleri demir ticareti de yapmışlardır. Çin kaynakları, Kırgızlardan söz ederken; her yağmurdan sonra topraklarında demir çıkar ve bundan gayet keskin silahlar yaparlardı, diyor. Özellikle arkeolojik kazılar bize Sayan ve Altaylarda çelik üretildiğini, Tanrı Dağlarıyla, Kazakistan’ın güneyinde altın, gümüş, bakır ve demir bulunduğunu göstermektedir²⁵. Türk milleti açısından madenciliğin gelişmesi, Türk kaganlarının ordularını en iyi araç-gereçle silahlandırması, Çin kaynaklarında Börüler diye adlandırılan vurucu güce sahip zırhlı suvarilerin bulunması ayrı bir üstünlüktü²⁶. Savaş malzemeleri de dahil

²⁴ İbn Bibi, **El Evamirü’l-Ala’iye Fi’l-Umuri’l-Alaiye**, Çev. M.Öztürk, C. I, Ankara 1996, C. I, s.150-151; Ebu Bekri Tihriani, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, Çev. M.Öztürk, Ankara 2001, s.97.

Benzer ifadeler Nizamüddin Şamî’de de vardır: “Eğer sen memleket ve ordunun hayrını düşünürsen, memleket ve ordu da senin hayrını düşünür”. Nizamüddin Şamî, **Zafernâme**, Çev. N.Lugal, Ankara 1949, s.67.

²⁵ Y.Ziya, “Orta Asya’da Türk Boyları”, **İlahiyat Fakültesi Mecmuası**, 5/24, İstanbul 1932, s.46-47; Eberhard, **Çin’in Şimal...**, s.68, 76; C.L.Chen, “A Study of Turcic Weapons”, **Altaistic Studies**, Konferanser 12, Stockholm 1985, s.32-33; Klyashorniy–Sultanov, **a.g.e.**, s.68; S.G.Agacanov, **Oğuzlar**, Çev. E.Necf-A. Annaberdiyev, 2. Baskı, İstanbul 2003, s.100-101.

²⁶ Bununla birlikte, beylerin idaresinde sürekli bir ordunun varlığı da inkar edilemez. Bunların çıkabilecek bazı tatsız olayları önlemek ve doğrudan doğruya halk ile temasını engellemek amacıyla ta Hunlar çağından itibaren kışla geleneğinin de oluştuğunu belirtmek gerekir.

olmak üzere madenden imal edilen herşeyleri gayet mükemmeldi²⁷. Buna dair kalıntılar da elimizde oldukça fazladır.

Kısaca kitabeler ve Divanü Lûgat-it-Türk gibi kaynaklarda geçen savaş araç ve gereçlerinden bazıları şunlardır: *At*, *ok*, *yay*, *kılıç*, *bükte*, *kingirak* (hançer, kama), *keş*, *kurman*, *sadak* (okluk), *kın* (kılıç ve bıçak kabı), *kalkan*, *süngü*, *kargı*, *cida*, *gönder* (mızrak), *çomak* (bir nev'i topuz), *batrak* (ucuna bez bağlanan süngü), *tug* (birliklerine göre değişiyordu), *ukruk* (kement), *kargu* (ateş kulesi), *köbrüğe* (davul), *yarık*, *cevşen* (zırh), *yoşuk*, *tubulga* (tulga/ miğfer), *küpe-yarık* (vücudu kuşatan zırh), *yelme eri* (öncü, keşif kolu)²⁸.

Bundan başka savaşla ilgili kullanılan birtakım deyimler de vardır ki, onlardan bazıları da şunlardır: *Tokımak*, *süngüşmek* (savaşmak), *sülemek* (ordu göndermek), *atlıg* (suvari), *yadag* (piyade), *akınçı* (düşmana baskın yapan), *yizek* (ordunun önde giden bölüğü), *karakol* (bekçi, devriye), *yortug* (hakanın yanında bulunan koruma görevlilerinden), *içgirmek* (itaata almak)²⁹. Ancak Türkçe kitabeler ve diğer vesikalarda savaşla alâkalı daha yüzlerce kelime ve deyim mevcuttur. Bununla birlikte Çin yıllıkları ve Bizans kaynaklarının bildirdiğine göre; Hunlar ve Kök Türkler boynuzdan yaptıkları yaylar, ıslık çalan oklar (arkasında kartal ya da akbaba tüyü olan düz, yivli, çengelli oklar), süngü, bıçak, kılıç, kement ve kuşatmalarda faydalanılan koç başları vs. değişik silahlara sahip oldukları gibi, davulun yanında boynuz veya diğer madenlerden

²⁷ Mesela türlü türlü kılıçlar yapılmakla beraber, en keskinleri hafif kavisli olanlarıydı ki; bunlar aynı zamanda ağır da değildi. Fakat Türk kılıcının nasıl tutulacağını ve kullanılacağını bilmeyen yabancıların elinde çok çabuk kırılıyorlardı. Bunun da sebebi vurma tekniğinin bilinmemesinden kaynaklanmaktadır.

²⁸ Eski çağlarda savaş usullerinden birisi de, iki ordu karşılıklı vuruşmaya başlamadan evvel, bir veya birkaç yiğit adamın er meydanına çıkarak dövüşmeleri idi. Türkler bunlara “alplar” diyorlardı. Onlar o kadar gözü kara kişiydiler ki, tek başlarına onlarca askerle mücadeleden bile korkmuyorlardı. Bu özelliklerinden dolayı sonraki zamanlara ait kaynaklarda onlara “deli bahadırlar” dendiğine de şahit olmaktayız. Bakınız, J.Barbaro, **Anadolu'ya ve İran'a Seyahat**, Çev. T.Gündüz, İstanbul 2005, s.31.

²⁹Bakınız, Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. I, s.67, 100, 134, 144, 418, 441, 465, 504; C. III, s.126, 140, 318; I.Venedikoff, “Preslav Şehrinde Yeni Keşfedilen Proto-Bulgar Kitabesi”, Çev. F.Preyger, **Belleten**, 11/43, Ankara 1947, s.548-549; Gülbeden, **Hümayunnâme**, Çev. A.Yelgar, Ankara 1944, s.186, 202; Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme...**, s.165; B.Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, 2. baskı, Ankara 1984, s.208-220; H.Z.Koşay, “Türklerde Harp Usulü”, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1974, s.92; E.Tryjarski, “Towards a Better Knowledge of the Turkic Military Terminology”, **Altaistic Studies**, Konferanser 12, Stockholm 1985, s.173-182; W.S.Tsai, **Li Tê-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, Doktora Tezi, Taipei 1967, s.38; M.Alpargu, **Diğer Kaynaklarla Karşılaştırma Yolu İle Baburnâme'nin Türk Devlet Teşkilatı Bakımından Değerlendirilmesi**, Doktora Tezi, Ankara 1984, s.91; Klyastorniy-Sultanov, **a.g.e.**, s.25, 43.

Çin kaynaklarında Kök Türklerin silahları anlatılırken; ok, yay, gürz, zırh, uzun mızrak, kılıç, kama gibi savaş aletlerinden söz açılmaktadır. Bakınız, M.T.Liu, **Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)**, I. Buch, Wiesbaden 1958, s.9.

imal ettikleri boru ya da zurnaları da bulunuyordu. Hatta ordu bandolarının kuruluşunun temelinde bile eski Türk askeriyesindeki davul ve onu izleyen Mehter olgusu yatar³⁰. Keza Uygurlar ve Basmıllar da aynı özellikteydiler. Kırgızların ağaçtan yapılmış kalkan ve zırhları kullandıklarına dair kayıtlar mevcuttur. Herhalde atları da zaman zaman ince bir zırhla kaplıyorlardı. Çünkü Asya'nın değişik bölgelerinde buna dair figür ve motiflere rastlanmaktadır³¹.

Uygurlar, yaylarının kirişlerini at kılından yapıyorlardı. Hem kaya resimlerinde, hem de Orkun Vadisi'nde yer alan Bilge Kagan ve Köl Tigin anıt mezarlıklarında gerçekleştirilen kazılarda ise değişik ebatlarda ve özelliklerde ok uçları görülmüştür. Mo-tun devrinden beridir bir savaş aleti olarak vazife gören ıslık çalan okları, herhalde Mogollar da kullanmıştır. Gündelik hayatta karınlarını doyurmak amacıyla, avlarda yararlandıkları ok ve yaya öyle maharetle hükmediyorlardı ki, at üzerindeyken dahi ileriye, geriye, sağa ve sola oklarını gönderebiliyorlardı. Anna Komnena bu hususta şöyle diyor: “Bir Türk kovalamaya geçmişse, düşmanını ok atarak haklar. Kendisi kovalanıyorsa, okları sayesinde üstün gelir. Fırlattığı ok uçarak ya ata, veya atlıya saplanır. Ok çok güçlü bir elle gerilmişse, gövdeyi delip, geçer. Türkler gerçekten çok usta okçulardır”. Ok sadece bir savaş aleti değil, aynı zamanda hakimiyet sembolü

³⁰ Ayrıca davuldan sesinin çok fazla çıkması sebebiyle, bir haber duyurma aracı olarak da faydalanılıyordu.

³¹ Liu, **a.g.e.**, s.39; A.G.Medoyev, “Naskalniye iz Obrajeniya Gor Tesiktas i Karaungur”, **Noviye Materiali Po Arkheologii i Etnografii Kazakstana**, Tom. 12, Alma-Ata 1961, s.72-77; Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, s.27; Barbaro, **a.g.e.**, s.83.

Bununla beraber eski Türklerin çarpışmalar esnasında bir tür savaş arabasından faydalanıp, faydalanmadığı bilinmiyorsa da, Kazakistan'daki bazı kaya resimlerinde savaş arabalı sahnelerle tesadüf edildiği söylenmektedir. Bakınız, Klyashorniy–Sultanov, **a.g.e.**, s.25.

olduğu gibi, resmi evrakları da bal mumu ve ok ile damgalıyorlardı³². Bunlar altın, gümüş, bakır, pirinç ve demir nev'inden madenlerden yapıldı. Okların ucundaki demir parçaya “temren”, arkasındaki tüye “yülek” veya “yelek”, yaya sarılan sırmaya “toz” denmekteydi. Yaylar için yapılmış herhangi bir özel kaba rastlanmamakla beraber, umumiyetle kola veya omuza asılarak taşınırdı. Yakın çarpışmalarda kılıç, mızrak, balta gibi araçlardan yararlanmışlardır. Ayrıca en eski Türk kılıçlarının hafif kavisli, bazan tek tarafı keskin, bazan da her iki tarafının parçalayıcı olduğunu biliyoruz. Kılıçların ve bıçakların kabzaları ağaçtan veya kaplumbağa kabuğundan işleniyordu. Ok ve kılıçları koymak üzere özel olarak hazırlanmış ve süslenmiş kılıflar mevcuttu. Kazılarda başı koruyan pek tolğaya rastlanmamasına rağmen, onları da kaya, duvar veya para resimlerinde görmemiz mümkündür. İlk Hunlar çağında deriden yapılan zırhların üzerine çeşitli motifler işleniyordu. Küpe-yaruk adı verilen halka ve plaka zırhlara ise Aral ve Orkun'daki araştırmalarda da tesadüf edilmiştir. Böyle zırhların hazırlanarak Çin imparatoruna da yollandığını kaynaklar yazmaktadır. Hunlar hakkında bilgi veren eski belgelerden anlaşıldığına göre, onlar düşmanlarını kement ile de tesirsiz hale getiriyorlardı³³.

³² Süryani tarihçisi Ebu'l-farac'ın bildirdiğine göre, Selçuklu sultanı Tugrul, İslam halifesine kardeşiyle bir mektup yollar. Mektupta; kendisinin Horasan ve Harezm'in hükümdarı olduğunu, Bedevilerin Hac yolunda yaptıkları yağmaları, Mekke'ye ibadet için gidenlerin burada nasıl soyulduğunu belirttikten sonra, Bağdat'a bir ordu göndereceğini, askerlerinin çok iyi karşılanmasını bildirir. Söz konusu mektubun ilginç olan bir tarafı da başına bir ok ile yay tamgasının çizilmiş olmasıdır (Bakınız, Deguignes, **a.g.e.**, C. II, s.413; Gregory Abu'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi**, C. I, Çev. Ö.R.Doğrul, 2. baskı, Ankara 1987, C. I, s.298). Ayrıca yine Selçuklu dönemi vakanüvislerinden Aksarayî, Arslan Yabgu ile Sultan Mahmud arasındaki şöyle bir olayı aktarıyor: Kara Hanlı beyi gitgide güçlenen Selçuklu Türkmenlerini Sultan Mahmud'a şikayet edince, o da Selçukogullarına bir elçi yollayarak; “aramızdaki mesafe kısalmıştır, büyükleriniz ve önde gelenleriniz huzura buyursunlar ve yapılması gereken işler kendilerine anlatılsın” der. Bunun üzerine Arslan Yabgu onbin seçkin adamıyla yola çıkınca, Gazneli Mahmud; “bizim şimdilik orduya ihtiyacımız yok, sadece bir bölük askerle ulaşmaları yeterlidir”, diye söyler. O da üçyüz suvari ve oğlu Kutalmış'la beraber, sultanın yanına varır. Gazneli Mahmud onu altın bir kürsüye oturtur ve iltifatlar da bulunur. Sohbet esnasında Arslan Yabgu adamlarından bir yay alarak; “ne zaman bunu kavmime gönderirsem, otuzbin suvari at biner”, deyince Sultan Mahmud şaşırır. Bunun üzerine, “daha fazla gerekirse, ne tedbir alırsın”, şeklinde bir sual yöneltir. O, bir ok alarak; “bunu yollarsam onbin kişi daha hazırlanır”, diye cevap verir. Sultan aynı şekilde bir defa daha sorunca, iki ok gösterir ve “her bir okum için onarbin asker gelir” demesi, Gazneli Mahmud'u endişeye düşürür. Bir yay ve ok ile altmışbin adamı toplayabilen bir kişinin küçük görülmesine kanaat getirir. Böylece Arslan Yabgu'yu tutuklatarak, Kalincar kalesine gönderilmesini buyurur (Bakınız, Kerimüddin Mahmud-i Aksarayi, **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, Çev. M.Öztürk, Ankara 2000, s.7-8). Buradan çıkan bir netice de; ordu bahsinin girişinde işaret ettiğimiz üzere, Türk ordusunun daimi olduğunun bir göstergesidir.

³³ W.Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, Çev. N.Uluğtuğ, Ankara 1942, s.86; Venedikoff, **a.g.m.**, s.549-550; Ögel, **Büyük Hun...**, s.237-238; F.Sümer, “Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler”, **DTCF. Dergisi**, Sayı 17, Ankara 1961, s.432-433; E.Esin, **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, İstanbul 1978, s.28; E.Esin, “Butân-ı Halaç (M. VII. – X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri)”, **Türkiyat**

Özellikle, Türklerin harp usûlleri de çok ilgi çekmiştir. Bu hususta geçmişte ve günümüzde birçok araştırma yapılmıştır. M.Ö. 140'larda Türk ordu sistemi hakkında bilgi veren Çinli bir vezirin tespitlerine göre; Türk askerleri insanı şaşırtan bir çeviklikle hareket ediyorlardı. En yalçın dağları çok kısa bir sürede tırmanır ve inerlerdi. Selleri ve ırmakları elbiseleriyle yüzüp, geçerler. Rüzgara, yağmura ve susuzluğa dayanırlar. Hertürlü arazide dinlenmeden zorlu yürüyüşler yaparlar. Onların atları en dar yarıklardan bile geçmeye alışıktır. Türkleri yenmek için düz ovaya çekilmeliler. Savaş arabaları olmadığı gibi, atları da yavaş kalır. Mızraklarının kısılgı ve zırhlarının da inceliği sebebiyle yakın dövüşte zorlanmalılar. Ayrıca onların savaş usullerini bilen halklardan da yardımcı kuvvetler alınmalıydı³⁴.

Bununla birlikte Türkler savaşa başlamadan önce, esas kuvveti saklama ve yedek güç ayırmaya büyük önem veriyorlardı. Tarihte Türk savaş taktiği *Kurt Kapanı*, *Kaz Ayağı* ve en çok bilinen şekliyle *Turan Taktiği* olarak anılmıştır. Turan taktiğinin en büyük hususiyeti sahte ricattır. Düşmanla karşılaşmadan evvel Türkler, savaş meydanının sağına ve soluna birtakım kuvvetlerini saklarlar. Daha sonra düşman ordusu Türk akıncılarıyla karşılaşır, onların da geri çekildiğini görünce, bütün güçleriyle saldırırlar. Bu geriye çekiliş esnasında bile, arkalarına dönerek çok mükemmel ok atabilirlerdi. Nitekim 2003 senesinde, Prof.Dr. Gömeç'in heyetinin Bilge Kagan'ın Anıt Mezarlığındaki kazı çalışmaları sırasında bulduğu resimli kiremitin üzerinde böyle bir sahne vardır. Neticede önceden gizlenmiş olan Türk askerleri düşmanın sağını ve solunu çevirerek, çember içerisinde rakiplerini yok ederler. Ayrıca Türk-Hunlar savaşa girmeden evvel hasımlarını ok atışlarıyla yıpratıyorlar ve bunu onları yorana kadar sürdürüyorlardı. Uygurları anlatan Çin vesikalarında, savaş sırasında onların sahte bir karargah oluşturduklarına ve düşman askerleri buraya doğru hücumla kalkıştıklarında, etrafta saklanan esas ordu tarafından tuzağa düşürüldüklerine dair haberler de vardır³⁵.

Mecmuası, C. 17, İstanbul 1972, s.49; C.L.Chen, "A Study of Turkic Weapons", **AS**, Konferanser 12, Stockholm 1985, s.29-31; A.Komnena, **Alexiad**, Çev. B.Umar, İstanbul 1996, s.488; S.Gömeç, "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları Hakkında", **Yüce Ereğ**, 3/24, Ankara 2001; Gumilev, **a.g.e.**, s.139; L.N.Gumilev, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, Çev. A.Batur, İstanbul 2001, s.158; Artamonov, **a.g.e.**, s.64, 449.

Rubruck, Mengü Han'ın iki kişinin bile geremeyeceği bir yayından, ucu delikli oklarından ve bunların sazdan yapılmış düdükler gibi ses çıkardığından bahsediyor (Bakınız, W.Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, Çev. E.Ayan, İstanbul 2001, s.30).

³⁴ Ögel, **Büyük Hun...**, s.530-532.

³⁵ Kaşgarlı Mahmud, Divanı'ndaki şiirlerinde dahi Turan taktiğine işaret etmektedir ve Anna Komnena da, Bizans'ın iç mücadeleleri sırasında babasının yanında yer alan Türk güçlerinin rakiplerini bu harp usulüyle yendiğini söyler. İlginçtir ki, Anadolu Selçuklu hanedanlığının sonunu hazırlayan 1243 Köseadağ Savaşı'nda Baycu Noyan da Türkleri aynı taktikle mağlubiyete uğratmıştır. Marko Polo Seyahatnamesi'nden de Hülagu'nun Abbasi ordusunu

Türk ordusunun savaş sırasında saf tutması da belirli bir düzen dahilindedir. Mesela Çin kaynaklarından elde ettiğimiz bilgilerde; millattan önce 3. yüzyılın başlarında Hun orduları Çin imparatoru Kao-ti'yi kuşattıklarında, Türk suvarilerinin atlarının rengine göre dizildikleri söylenir. Buna göre batıda kır atlar, doğuda gök, kuzeyde yagız, güneyde de doru atlar yer alıyordu. Hatta batıdaki Peçeneklerin yurt dağılımları bile atların rengi esasında oluyordu. Hiç şüphesiz askeri araç ve gereçlerin içerisinde atın yeri çok önemlidir. Adeta Türk, at ile özdeşleşmiştir. Onlar hakkında bilgi veren Batılı yazarlar; at başka bir kavmi sırtında taşır, fakat Türkler at üstünde ikamet eder. Onlar ata sanki yapışmış gibidirler, diyorlar. Alış-verişlerini at sırtında yaparlar, yerler, içerler. Mübalağasız onun boynuna sarılarak, tatlı rüyalara dalıp, uyurlar. Görüşmeleri bile at üzerinde olan bu insanların, çiftçi halkların yaya ve durarak savaşmalarına karşılık, atlarıyla çok süratli muharabe taktikleri geliştirdiklerini görüyoruz³⁶.

Bundan başka Hazar Kaganlığından bahseden kaynaklar; ordu sefere çıktığında her asker yanında iki metre boyunda, ılgın ağacından kazıklar bulundurduğunu, konakladıkları zaman herkesin yanındaki bu kazıkları düzgünce yere sapladığını, kalkanların bu direklere dayandırıldığını ve böylece kısa bir zaman içerisinde karargahın etrafının sanki surlarla çevrilmiş gibi olduğunu söylerler. Buna bağlı olarak meşhur Moyun Çor Kagan'ın da 750 senesinde Tez Baş'ında otağını kurdurduğunu, burayı çitlerle güvence altına

bu usulle tuzağa düşürdüğü anlaşılmaktadır. Bakınız, Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi**, C. I, s. 472; Ögel, **a.g.e.**, s.238; İbn Bibi, **a.g.e.**, C. II, s.70; Kommena, **a.g.e.**, s.32; G.Feher, **Bulgar Türkleri Tarihi**, Ankara 1984, s.316-317; N.Khoniates, **Historia**, Çev. F.İşiltan, Ankara 1995, s.122; S.Gömeç, "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 202, İstanbul 2003; Marko Polo, **Marko Polo Seyahatnamesi**, C. I, Çev. F.Dokuman, İstanbul (tarihsiz), s.26, 72.

³⁶ P.Vaczy, "Hunlar Avrupa'da", **Attila ve Hunları**, Haz. G.Nemeth, Çev. Ş.Başstav, Ankara 1982, s.82-83.

aldırdıktan başka, kitabesini yazdırttığını bilmekteyiz³⁷. Bununla beraber ordu yeri arabalarla çevrelenmekteydi ki, bu da bir nev'i savunma tedbiriydi.

Savaşın vakti de iyi seçilmeliydi. Türk-Hunlar düşmanlarına dolunay vakitlerinde saldırıyorlar, ay küçülmeye başlayınca da geri çekiliyorlardı³⁸. Yağmurlu, karlı ve tozlu günlerden kaçınırlardı. Çünkü yağmur yağdığında yayların kirişleri gevşer; tozlu ve bulutlu zamanlarda da hedefler iyi görünmezdi.

Türk devlet anlayışında, dış ilişkilere de büyük önem verilmiştir. Dosta dost, düşmana düşman ilkesi esas tutulmakla beraber, herşeyde Türk devletinin ve milletin menfaatları gözetilmiştir. Dış işlerinden sorumlu bir buyruk bulunurdu. Onun emri altında elçiler ve yalabaçların çeşitli vesilelerle ülkelere yollandıklarını daha önceden de biliyoruz. Kök Türkçe yazıtlarda elçiler ve

³⁷Watson, **a.g.e.**, s.165; J.M.Deguignes, **Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların Tarih-i Umumisi**, C. I, İstanbul 1924, s.183; J.Deer, "İstep Kültürü", Çev. Ş.Baştav, **DTCF. Dergisi**, 12/1-2, Ankara 1954, s.162; Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme...**, s.73; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.274; El-Cahiz, **Hilâfet Ordusunun Menkîbeleri ve Türklerin Faziletleri**, Çev. R.Şeşen, Ankara 1967, s.66-71; Esin, **İslamiyetten Önceki Türk...**, s.73; H.Z.Koşay, "Türklerde Harp Usulü", **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1974, s.93; Ş.Baştav, "Eski Türklerde Harp Taktiği", **Türk Kültürü**, 2/22, Ankara 1964, s.45; G.Çandarlıoğlu, **Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri**, Doktora Tezi, İstanbul 1976, s.140; Ş.Kuzgun, **Hazar ve Karay Türkleri**, Ankara 1985, s.70; S.A.Romashov, "The Pechenegs in the 9-10th Centuries", **Rocznik Orientalistyczny**, LII/1, Warszawa 1999, s.25-26; S.Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, 2. baskı, Ankara 2000, s.28-29; S.Gömeç, "Türk Kültürü Açısından Önemli Bir Buluş", **Orkun**, Sayı 77, İstanbul 2004; Artamonov, **a.g.e.**, s.64, 206-207, 447.

Türklerin savaş taktikleri hususunda Çin kaynaklarından şunları da öğreniyoruz: "Barış zamanlarında Hunlar komşularının arazilerine, özellikle Çin'e akınlar yapıyorlardı. Topraklarının verimliliği dolayısıyla Çin onlar için tükenmeyen bir hazine idi. Devamlı oraları yağmalarlar, şansları yardım ederse Çin'in içlerine kadar sokulurlardı. Başarısızlığa uğradıklarında kaçarlardı, hatta çekilirken daha dehşetli olurlardı. Onların yapmacık bozgunları düşmanlarının dikkatli davranmalarını gerektirirdi. Çünkü birçok kez kaçan Hunlar, birden geri dönüp yeni baştan saldırmışlar ve düşmanlarını perişan etmişlerdi. Atlarının çevikliği de bu tip savaşa uygundu". Romen kroniklerinde de buna benzer ifadeler rastlanmaktadır. Bunlarda; "Türklerin gayet süratle hücumla kalktıkları, aniden geri döndükleri, uzaklaşırken saflarını seyrekleştirdikleri, bir halka oluşturup, düşmanlarını kuşattıkları" kayıtlıdır. Bakınız, Deguignes, **a.g.e.**, C. I, s.158-183; M.A.Ekrem, **Romen Kaynak ve Eserlerinde Türk Tarihi**, Ankara 1993, s.11; A.Komnena, **Alexiad**, Çev. B.Umar, İstanbul 1996, s.221; Yu.S.Hudyakov, **Merkezi Asya Göçebelerinin Koral-Yarakları ve Uruş Seneti**, Ter. P.Cilan, Urimçi 2003.

³⁸ Deguignes, **a.g.e.**, C. I, s.201; Khoniates, **a.g.e.**, s.9-10; Tihrani, **a.g.e.**, s.286.

elçilerin gittikleri yerler zaman zaman da zikredilmiştir. Bunların askeri unvanları da vardı.

BİBLİYOGRAFYA

Abû Hayyan, **Kitâb al-idrâk li-Lisân al-Atrâk**, Haz. A.Caferoğlu, İstanbul 1931

Agacanov, S.G., **Oğuzlar**, Çev. E.Necf-A.Annaberdiyev, 2. Baskı, İstanbul 2003

Alpargu, M., **Diğer Kaynaklarla Karşılaştırma Yolu İle Baburnâme'nin Türk Devlet Teşkilatı Bakımından Değerlendirilmesi**, Doktora Tezi, Ankara 1984

Artamonov, M.I., **Hazar Tarihi**, Çev. A.Batur, İstanbul 2004

Baştav, Ş., “Eski Türklerde Harp Taktiği”, **Türk Kültürü**, 2/22, Ankara 1964

Caferoğlu, A., **Divanü Lûgat-it-Türk Dizini**, Ankara 1972

Chen, C.L., “A Study of Turkic Weapons”, **Altaistic Studies**, Konferanser 12, Stockholm 1985

Clauson, S.G-E.Tryjarski, “The Inscription at Ikhe Khushotu”, **Rocznik Orientalistyczny**, 34/1, Warszawa 1971

Çandarlıoğlu, G., **Sarı Uyğurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri**, Doktora Tezi, İstanbul 1976

Deer, J., “İstep Kültürü”, Çev. Ş.Baştav, **DTCF. Dergisi**, 12/1-2, Ankara 1954

Deguignes, J.M., **Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların Tarih-i Umumi**, C. I-II, İstanbul 1924

Eberhard, W., **Çin'in Şimal Komşuları**, Çev. N.Uluğtuğ, Ankara 1942

Eberhard, W., "Tobaların Hayvancılığı", **Belleten**, C. 9, Ankara 1945

Ebu Bekri Tihrani, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, Çev. M.Öztürk, Ankara 2001

Ekrem, M.A., **Romen Kaynak ve Eserlerinde Türk Tarihi**, Ankara 1993

El-Cahiz, **Hilâfet Ordusunun Menkîbeleri ve Türklerin Faziletleri**, Çev. R.Şeşen, Ankara 1967

Ergin, M., **Dede Korkut Kitabı II-İndeks-Gramer**, Ankara 1963

Esin, E., "Butân-ı Halaç (M. VII. – X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri)", **Türkiyat Mecmuası**, C. 17, İstanbul 1972

Esin, E., **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, İstanbul 1978

Feher, G., **Bulgar Türkleri Tarihi**, Ankara 1984

Gömeç, S., **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, 2. baskı, Ankara 2000

Gömeç, S., "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları Hakkında", **Yüce Erek**, 3/24, Ankara 2001

Gömeç, S., "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 202, İstanbul 2003

Gömeç, "Türk Kültürü Açısından Önemli Bir Buluş", **Orkun**, Sayı 77, İstanbul 2004

Gregory Abu'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi**, C. I, Çev. Ö.R.Doğrul, 2. baskı, Ankara 1987

Gumilev, L.N., **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, Çev. A.Batur, İstanbul 2001

Gumilev, L.N., **Hunlar**, Çev. A.Batur, 3. baskı, İstanbul 2003

Gülbeden, **Hümayunnâme**, Çev. A.Yelgar, Ankara 1944

Hudyakov, Yu.S., **Merkezi Asya Göçebelerinin Koral-Yarakları ve Uruş Seneti**, Ter. P.Cilan, Urimçi 2003

İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iyeye Fi'l-Umuri'l-Alaiye**, Çev. M.Öztürk, C. I, Ankara 1996

İnce, İ., **Han Hanedanlığı Döneminde Hunlarla İlgili Yer, Unvan, Kişi Adları**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1996

Kafesoğlu, İ., “Türk Ordusu”, **Türk Kültürü**, 2/22, Ankara 1964

Kafesoğlu, İ., **Türk Milli Kültürü**, 2. baskı, İstanbul 1983

Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. I-IV, Haz. B.Atalay, Ankara 1985

Kerimüddin Mahmud-i Aksarayi, **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, Çev. M.Öztürk, Ankara 2000

Khoniates, N., **Historia**, Çev. F.İşıltan, Ankara 1995

Klyashorniy, S.G–T.İ.Sultanov, **Türkün Üçbin Yılı**, Çev. A.Batur, İstanbul 2003

Koestler, A., **Onüçüncü Kabile**, Çev. B.Çorakçı, 4. baskı, İstanbul 1984

Komnena, A., **Alexiad**, Çev. B.Umar, İstanbul 1996

Koşay, H.Z., “Türklerde Harp Usulü”, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1974

Köprülü, F., “Ortazaman Türk Hukuki Müesseseleri”, **Belleten**, 2/5-6, Ankara 1938

Kuzgun, Ş., **Hazar ve Karay Türkleri**, Ankara 1985

Liu, M.T., **Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)**, I. Buch, Wiesbaden 1958

Marko Polo, **Marko Polo Seyahatnamesi**, C. I, Çev. F.Dokuman, İstanbul (tarihsiz)

Medoyev, A.G., “Naskalniye iz Obrajeniya Gor Tesiktas i Karaungur”, **Noviye Materiali Po Arkheologii i Etnografii Kazakstana**, Tom. 12, Alma-Ata 1961

Müneccimbaşı Ahmed Dede, **Sahaif-ül Ahbar**, Çev. İ.Erünsal, C. I, İstanbul (tarihsiz)

Nizamüddin Şamî, **Zafernâme**, Çev. N.Lugal, Ankara 1949

Ögel, B., **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C. 1, Ankara 1981

Ögel, B., **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, 2. baskı, Ankara 1984

Ögel, B., **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C. 7-8, Ankara 1984

Ögel, B., **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, 3. baskı, İstanbul 1988

Romashov, S.A., “The Pechenegs in the 9-10th Centuries”, **Rocznik Orientalistyczny**, LII/1, Warszawa 1999

Rubruk, W., **Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, Çev. E.Ayan, İstanbul 2001

Sümer, F., “Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler”, **DTCF. Dergisi**, Sayı 17, Ankara 1961

Tryjarski, E., “Towards a Better Knowledge of the Turkic Military Terminology”, **Altaistic Studies**, Konferanser 12, Stockholm 1985

Tsai, W.S., **Li Tê-Yü’nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, Doktora Tezi, Taipei 1967

Vaczy, P., “Hunlar Avrupa’da”, **Attila ve Hunları**, Haz. G.Nemeth, Çev. Ş.Başlav, Ankara 1982

Venedikoff, I., “Preslav Şehrinde Yeni Keşfedilen Proto-Bulgar Kitabesi”, Çev. F.Preyger, **Belleten**, 11/43, Ankara 1947

Watson, B., **Record of the Grand Historian of China**, Volume II, Third edition, New York 1968

Ziya, Y., “Orta Asya’da Türk Boyları”, **İlahiyat Fakültesi Mecmuası**, 5/24, İstanbul 1932

ABSTRACT

GENERAL CHARACTERISTICS OF THE ANCIENT TURKISH ARMY

A nation's social structure, economic and cultural life, and the organization of her state may prove to be perfect. However, their continuity and their defense against any foreign incursion necessitate a strong military formation. One of the major characteristics of the Turkish people is their being a combatant Army-Nation. The people who were attending their daily chores in peacetime would quickly mobilize for war starting with the youngest to the eldest. The sources of the Turkish history reveal that fighting and army command was not only in the hands of the men. Women had the right of commanding the military units even armies, let alone taking active part in the battles on their horses with their bows and arrows, and swords. War came to be an art for the Turkish people. Dying in their beds was the greatest shame of their lives.

“VII ve VIII. Yüzyıl Yazıtlarına Göre Türklerde Ordu”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 141, İstanbul 1988